

ТРИПІЛЬСЬКИЙ СУБСТРАТ: ФОНЕТИЧНІ ОЗНАКИ В ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ*

Запропоновано порівняльне дослідження фонетичних явищ давньоєвропейських мов, результатом якого є узагальнення архаїчних рис, що збереглися в українській мові під впливом трипільського субстрату, та на їх основі висунуто припущення про прабатьківщину давньоєвропейських мов.

В останні роки посилюється інтерес до трипільської культури, і зокрема мови її носіїв. Археологічні знахідки в межах Трипілля ще в кінці XIX ст. об'єднав Вікентій Хвойка в культурну спільність Трипілля-Кукутені. Відтоді культуру Трипілля з різною активністю вивчали археологи, філологи, історики, етнологи. Порівняння субстратних мовних паралелей Трипілля й Балкан свідчать про існування доіндоєвропейського трипільсько-балканського субстрату [1]. До них належать паралелі в матеріальних пам'ятках та лексиці, а також у фонетичних явищах [2], узагальнення яких на прикладі давньоєвропейських (далі – д.є.) мов є метою нашого дослідження.

Проблема дослідження субстрату знаходить відображення в наслідках тривалого контакту двох мов, що виявляється у двомовності їхніх носіїв. Це мовне явище передбачає «широке етнічне змішування і мовну асиміляцію прибулими людьми корінного населення» [3: 497]. У цьому випадку «історія мови переплітається з історією народу», в цілому це «етногенетичний процес, що супроводжується відповідними мовними наслідками» [4: 4].

Спостереження О.Б. Ткаченка та інші приклади дозволяють зробити висновок про **системний** вплив однієї мови на іншу в результаті тривалої їхньої інтерференції, а вже під впливом змін у системі відбуваються звукові зміни [4; 5]. Фонетичний вплив збоку субстрату спостережено «не тільки (і не стільки) у сфері окремих явищ, скільки у вигляді системних фактів, що охоплюють або фонетику в цілому, або великі її сфери» [4: 88].

У результаті вивчення [2] д.є. мов виділяємо деякі фонетичні риси, які вважаємо результатом впливу трипільського субстрату. Особливо значний спостережено цей вплив у слов'янських мовах, які довше інших існували на території Трипілля, а щодо українців, то вони і нині займають цю територію. Саме тому в українській мові добре збереглися архаїчні риси. Розглянемо окремі фонетичні субстратні ознаки.

1. Тенденція до відкритого складу.

Інтерферентний вплив, як буде показано нижче, свідчить про те, що мова-субстрат мала у своєму складі та слові структуру CVCVCV як фонетично найбільш просту та давню. З погляду генези фонетичних одиниць – складу та слова – всі мови мають універсальну структуру, основу якої утво-

* Друкується винятково задля продовження дискусій щодо глото- та етногенезу. – Редколегія.

рює одиниця CV. Така структура складу і слова притаманна мовам світу в час їхнього зародження та первісного існування.

Індоевропейські мови історично засвідчують вторинність появи закритих складів і сполук приголосних під впливом дії словесного наголосу, що в результаті призвело до переваги в окремих мовах закритих складів над відкритими. Поряд з іншими індоевропейськими мовами слов'янські також у дописемну добу мали у своїй структурі закриті склади. Про це свідчать дослідження в галузі славістики.

Проте такий історичний розвиток складу і слова ускладнюється інтерферентним впливом однієї мови на іншу. Як наслідок з'являються нові фонетичні особливості, викликані дією мови-субстрату. Саме такий вплив зазнали де. мови, а серед них особливо слов'янські [2], який в останніх призвів до появи відомого «закону відкритого складу». В результаті дії цього закону закриті склади модифікувалися у відкриті, а сполуки приголосних, як буде показано далі, отримали епентичний голосний звук. Факти свідчать, що мова трипільців та мова індоевропейців були різними з погляду розвитку фонетичної структури. У слов'янській прамові, носії якої довгий час проживали разом із трипільцями, структура складу мала тип CV, яка, вочевидь, була типовою для мови-субстрату.

2. Висхідна артикуляційна напруга на початку слова

Закон відкритого складу у слов'янських мовах дозволяє прийняти положення про дію згідно з цією тенденцією висхідної енергетичності у межах складу і фонетичного слова в мові трипільців. Ця фонетична особливість полягає в тому, що склад характеризується асиметричним висхідно-спадним рухом артикуляційно-акустичних характеристик, оскільки він має в собі генетично фізіологічну структуру напруги м'язів одиничного скорочення [6]. Висхідна частина припадає на приголосний, розташований на початку складу та слова. У цілому, якщо розмістити анлаутні групи приголосних звуків у напрямку збільшення артикуляційної напруги, то ця структура матиме вигляд: STRV (аналогічно з дзвінками шумними ZDRV). Така дистрибуція сполук приголосних у складі з наступним голосним найбільшою мірою відповідає структурі фізіологічного складу. Зазначений загальний вигляд фонетичного складу притаманний всім давнім де. мовам. Таку ж артикуляційну структуру зберегли ці мови і донині, за винятком слов'янських і частково індоіранських.

Такий висхідний тип анлауту мали в давнину і слов'янські мови, але з розвитком окремих мов після розпаду праслов'янської мови-основи на початку слова почали виникати сполуки приголосних, суттєво відмінні від висхідного типу. Причиною цього стала редукція голосних /ь/ та /ъ/ і згодом їх зникнення в слабких позиціях слова. В результаті в анлауті слова з'явилися структурно відмінні від прадавніх комбінації приголосних, які реалізували в собі спадний, рівний (чи їх варіанти) напрямок артикуляційної напруги. Наприклад: ст.сл. *твьрдыи, кто, птица, все, рвати*, аналогічно в давньоруській мові, мають місце сполуки, відмінні від висхідної напруги, зокрема: *мв-, кт-, вс-* та ін. Частка таких анлаутних сполук в складі та слові в слов'янських мовах зростає з розвитком мов. Так, у сучасному

українському мовленні невисхідний напрямок напруги реалізується в 31% випадків. Якщо порівняти з іншими давніми і сучасними індоєвропейськими мовами (окрім індоіранських), то слов'янська анлаутна позиція суттєво відрізняється від цих мов.

Спостереження дозволяють припустити, що основним чинником, який міг би вплинути на зміну системи вокалізму слов'янських мов, є субстрат, зокрема його специфічні фонетичні властивості. Якщо уявити, що мова населення Трипілья мала фонетичні ознаки, суттєво відмінні від індоєвропейських мов, то мови слов'ян, які найдовше проживали на території Трипілья, зазнавали б значного фонетичного впливу трипільської мови.

Припущення щодо впливу трипільського субстрату на фонетичні системи слов'янських мов, що призвело до появи структури мов консонантного типу, підкріплюють аналогічні зміни в грецькій мові. Носії останньої після прадавнього переселення на Балкани в цій місцевості проживали постійно. Як було сказано раніше, вплив мови автохтонного населення Балкан суттєво не відрізняється від спорідненого мовного субстрату мешканців Трипілья. Культура Балканського і Трипільського регіонів має спільні витоки. Таким чином, є всі підстави очікувати від балканського субстрату впливів, схожих на трипільські. Спостереження над анлаутом грецьких слів підтверджують нашу гіпотезу. В грецькій мові, окрім сполук приголосних із висхідною напругою, мають місце спадна, рівна та інші варіанти зміни артикуляційної сили в анлауті слова. Наприклад: гр. *πτερών, πταίω*, н.гр. *μπράτσο, ντροπή, μπάντα, πτηνό, στρώνω*. У загальному вигляді в анлауті реалізовані структури: TT-, RTR-, RT-, STR-, які суттєво відрізняються від давньої генетичної структури з висхідною напругою. Причиною таких відмінних консонантних структур, про що вже йшлося вище, вважаємо тривалий вплив на грецьку та слов'янські мови відповідно балканського та трипільського субстратів.

3. Субстратний вставний голосний

У мовленні взагалі, особливо в діалектах, просторіччі, запозиченнях, в окремих словоформах, може мати місце епентеза – вставні голосні або приголосні. Якщо в мові-реципієнті відсутні сполуки приголосних, наявні в словах-запозиченнях, тоді ці нові консонантні утворення розділяються голосним, як, наприклад, в уйгур. мові: *акт* > *акыт*, *клуб* > *күлүп* [7, 593].

В індоєвропейській прамові відзначають наявність у системі приголосних лабіовелярного складного звука, що передають знаком *k^w. Доля цього звука різна в різних мовах. Так, у де. він, зазвичай, артикуляційно ослаб і розщепився на *kw* (пор. лат. *quinque* 'п'ять') або *hw* (двн. *hwer* 'хто', дс. *hwat* 'що'). Ці сполуки є надзвичайно давніми, з часом у них зникав один із приголосних або навіть мала місце повна елізія. В індоєвропейських мовах привертають нашу увагу саме ці давні сполуки – *k^w- / *h^w-. Такі комбінації консонантів притаманні мовам індоєвропейців, вони існували в час після розпаду мови-основи, коли арії перебували на території Трипілья. Наші спостереження свідчать, що в мові трипільців могли реалізовуватися лише відкриті склади типу CV, тобто для них були несприйнятливими збіги приголосних, особливо на початку слова. Очевидно, що в час двомовності трипільський субстрат спричиняв з'яву

голосного між сполукою приголосних. Звідси випливає, що такий голосний є субстратного походження, оскільки в мові-реципієнті генетично його не було. У розглядуваній позиції, про що йшлося вище, первинно реалізувалася лише одна фонема в іє. – *k^w. Зупинімося на окремих прикладах реалізації субстратного голосного у зазначених сполуках *kw- / *hw-.

У германських мовах поширеними є форми займенників ‘хто’, ‘що’: двн. (h)wer, (h)wazz, гот. *hwas, hja*, англ. *who, what*, які походять із іє. *k^wo-, *k^we-. Наявність початкового hw- із *k^w- пояснюється дією закону Грімма. У давніх рунічних текстах також має місце початкове hw-, наприклад: *hwatin Noleby* [8: 518]. Але так само в інтерконсонантній позиції у формі *huwaR* ‘хто’ Eggjum трапляється голосний, який розділяє початкові приголосні [8: 523 і далі]. Феномен вставного голосного привів до появи відкритого складу CV, утвореного із CCV. Очевидно, що в цьому випадку можна вбачати вплив мовного субстрату, в якому переважала тенденція до відкритих складів зі структурою CV. Такий вплив, очевидно, міг мати на давньоєвропейські мови трипільський субстрат.

На нашу думку, голосний у прикінцевій позиції рунічного слова, який робить відкритим і останній склад слова, є підстави також розглядати як субстратний вставний. Наприклад, пор: *Hariwulfs Räv*s. і *Hariwulafa* Ist., *HaPwulafR* Fleg. і *HaPuwolafaR* Gummarp [8: 656].

Подальший аналіз слов’янського мовного матеріалу свідчить про досить часте вживання епентетичного голосного, що, очевидно, пояснюється тривалим перебуванням слов’ян на території Трипілья. Звернімося до деяких прикладів.

Етимологічний аналіз форм слова ‘ворона’ в слов’янських та інших індоєвропейських мовах показав, що всі вони вийшли із кореня іє. *k^wera-, в якому анлаут представлений лабіовелярним *k^w-. Зміна останнього на *kw- > *hw- > *haw-* привела до появи в слов’янських мовах словоформ: укр. *гайворон, гайвороння*, ч., слц. *havran*, п., нл. *gawron*, вл. *hawron*, що дозволяє реконструювати псл. *gavornъ [9: 451–452]. У цьому словнику зазначається, що початкове *ga(j)- є основою дієслова, засвідченого в др. *гайти* ‘каркати’. Швидше за все, на нашу думку, останнє є вторинним, і *ga(j)- / *haw- / *haj-* містять вставний голосний, оскільки тут чергуються w / j, а, отже, /-j/ походить із /-w/. Вважаємо, що поява такого голосного спричинена субстратним впливом. Слово *гайворон* є в українському фольклорі, що свідчить про його поширення в розмовній мові українців.

Розгляд із зазначених позицій початкових сполук типу *haw- / *how-, гадаємо, продовжило б список наведених вище прикладів. До цього типу слів зі вставним голосним у давній сполуці *hw- належить, на наш погляд, українське слово *говорити*, форма якого може бути зведена до кореня *k^wer- з тим самим значенням. Як засвідчує ЕСУМ [9: 542], у слов’янських мовах реалізуються такі словоформи: р. *говорить*, бр. *гаварыць*, др. *говорити* ‘кричати; говорити’, п. *goworzyć* ‘балакати, базікати’, ч. *hovořiti*, слц. *hovorit*, вл. *howorić* ‘«глухо» звучати; бушувати’, болг. *говоря* ‘говорю’, м. *говори* ‘говорить’, схв. *говѣрити*, слн. *govoriti*, стел. *говорити* ‘галасувати, кричати’, псл. *govoriti, які за походженням, як уважають автори, є суфіксальним утворенням «від звуконаслідувального gov- [gav-] < іє. *gov- / gôv-»,

первісне значення якого передбачається ‘галасувати, кричати’ [9: 542]. За формою *говор-* нагадує розглянуту вище реконструкцію $*k^wera$ зі значенням ‘ворона’, що дозволяє розглядати і первинне значення ‘галасувати, кричати’ як споріднене з семантикою назви згаданої прадавньої птиці і зі звуками, які вона утворює (приблизно *каркати*). Проте ми все ж схилиємося до думки, що у нашому випадку має місце звуконаслідування, пов’язане з *говорити*, яке є секундарним; у початковому $*hw-$ (із $*k^w-$) з’явився вставний субстратний голосний, подібний до лабіовелярного приголосного.

4. Субституція в індоєвропейських словах.

Як уже зазначалося, серед фонетичних змін у діяхронії необхідно розрізнати власне артикуляторно-акустичні (генетичні) зміни звуків, які корелюють з підсиленням чи послабленням м’язів органів артикуляції і безперервно відбуваються за відповідними правилами чи законами в ході розвитку мови, та модифікації, у процесі яких спостерігається заміна одного звука іншим (субституція). Явище субституції є результатом асоціації близьких за звучанням звукових образів і визначається насамперед перцептивним фактором у результаті контактування двох мов. Приклади субституції, як показує наше спостереження, є надзвичайно поширеними і проявилися в усіх мовах, які перебували в час їхнього зародження на території трипільського субстрату. Розглянемо цю діяхронічну ознаку індоєвропейських мов на найбільш давній лексемі, що існувала в мові-основі до приходу їх носіїв у південно-східні степи Європи.

В індоєвропейських мовах форми числа ‘п’ять’ представлені надзвичайно різноманітно, і тому важко звести їх до якогось одного переконливого варіанта без натяжок. Як правило, загальноіндоєвропейською вважається реконструкція $*penk^we$, а до неї зводять усі інші, які мають приголосні $*p$ та $*k^w$, хоча і в різних позиціях слова. Останнє пояснюється дисиміляцією початку і кінця слова, яка нібито викликала той чи інший приголосний. Наприклад: лат. *quīnque*, вірм. *hing*, дірл. *śóic*, галл. *petpe*, лит. *penki*, лтс. *pieci*, дінд. *páñca*, ав. *pañca*, алб. *pesë*, А *pāñ*, В *pis*, псл. $*pęť$, гр. *πέντε*, герм. $*fēmff(e)$. На наш погляд, фонетична узгодженість можлива лише у випадку, коли всі індоєвропейські форми числа ‘5’ розглядати під кутом зору впливу субстрату. Розглянемо цей бік питання.

Попередній аналіз словоформ зі значенням ‘п’ять’ показав, що іє. праформі відповідає лат. *quīnque*, мотивація якої має смисл ‘рука-одна’ [10: 80]. Про архаїчність цієї форми свідчать всі романські мови, в яких в обох позиціях словоформи реалізується лабіовелярний $*k^w$ (пор.: іт. *cinque*, ісп. *cinco*, порт. *cinei*, пров. *cinc*, фр. *cinq*, вал. *cinoi*). Зімкнений задньоязиковий приголосний має місце частково і в кельтських мовах, зокрема: дірл. *śóic*, але галл. *petpe*. Очевидно, що романські та деякою мірою кельтські мови не зазнали в цьому сенсі впливу субстрату. Вірмени, які не проживали на території Трипілья, засвідчують власне індоєвропейський корінь числа ‘5’, пор. вірм. *hing* ‘пять’, анлаутний приголосний якої вийшов із зімкненого іє. $*k$. Усе це дає нам підстави реконструювати праіндоєвропейську форму у вигляді іє. $*k^wina k^we$ ‘рука-одна’, ‘п’ять пальців’. Варто підкреслити, що в багатьох мовах слово ‘рука’ має також значення ‘5’.

Цікаво, що вплив трипільського субстрату на іє. $*k^w ink^w e$ проявився по-різному в давньоєвропейських мовах, що свідчить про існування в цей час серед аріїв діалектного розчленування, а також про їх проживання в різних місцях на території Трипілля. По-перше, в багатьох індоєвропейських діалектах відбулося заміщення початкового приголосного $*k^w \sim p$. Наприклад: лит. *penki*, лтс. *pieci*, дінд. *pāñca*, ав. *pañca*, тох. А *pāñ*, В *pis*, псл. $*pēt$, галл. *petre*. Початкове $*p$ - мало місце і в догерманському корені, який під впливом дії північного субстрату дав герм. $*fēm f(e)$. У такому ж напрямку діяв і балканський субстрат, близький до трипільського, в результаті чого зазначена заміна проявилася в грецькій та албанській мовах: гр. $πέντε$, алб. *pesë*.

По-друге, в кінцевому складі іє. $*k^w ink^w e$ також відбулося заміщення, але іншого типу: тут в окремих діалектах з'явився зімкнений $*-t$ (псл. $*pēt$, також в гр. $πέντε$), $-p$ (герм. $*fēm f(e)$, галл. *petre*), в інших розвинувся $-k$ (дірл. *soic*, лтс. *pieci*, лит. *penki*, дінд. *pāñca*, ав. *pañca*) або відбулося його артикуляційне ослаблення (тох. А *pāñ*, В *pis*, також алб. *pesë*).

Таким чином, проведений аналіз засвідчує вплив трипільського субстрату на лексему іє. $*k^w ink^w e$ 'п'ять', який має місце в більшості давньоєвропейських мов, котрі існували на території Трипілля. Такий вплив проявився в мовах слов'янських, балтійських, германських, індоіранських, частково кельтських; повністю відсутня його дія в романських мовах.

Нові спостереження [2] над впливом трипільської мови на фонетичні системи індоєвропейських мов, носії яких прийшли на цю ж територію і тривалий час тут проживали, свідчать, що найпоказовішим і чітко виявленим є субстратний вплив на суперстрат (мову-реципієнта), який реалізувався в **субституції** індоєвропейського лабіовелярного $*k^w$ зімкненими p / b , t / d (рис. 1). Виявлено [2], що в мові автохтонного населення Трипілля була відсутня фонема $*k^w$, то зазначена заміна є незворотною. А це значить, що у тих випадках, коли в лексемах мови аріїв були присутні давні іє. зімкнені p / b , t / d , то вони залишалися чи могли змінюватися в фонетикогенетичному плані і тому відрізнялися від нових субстратних зімкнених. Останні завжди корелюють з первинним іє. $*k^w$, який може бути засвідченим в одній чи кількох мовах, що функціонували в Трипіллі, або в порівнянні з вірменською та хеттською мовами, які не зазнали впливу зі сторони населення Трипілля та Балкан.

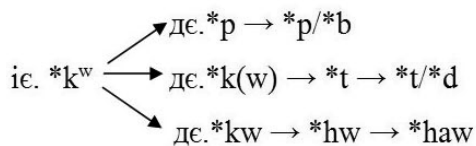

Рис. 1. Розвиток іє. $*k^w$ на тлі субстрату Трипілля

Неоднакові результати субстратного впливу на де. мови свідчать про існування в цей час локально різних контактів аріїв з автохтонним населенням, а також про різну тривалість періоду двомовності. Аналіз також показав, що фонетичні субстратні ознаки найбільше проявилися в мові слов'ян, які довше за інші етноси перебували на території Трипілля.

Як бачимо, мова автохтонного населення Трипільля мала **субстратний** вплив на де. мови. На думку О.М. Трубачова [11] та В.І. Абаєва [12], визначаючи прабатьківщину етносу, необхідно пам'ятати, що населення, яке прийшло пізніше, завжди має в своїй мові елементи субстрату – мови автохтонного населення. Це дозволяє висунути припущення щодо прабатьківщини індоєвропейців, яке цілком узгоджено з анатолійською теорією походження індоєвропейських мов: індоєвропейці північно-східної гілки до Карпат прибули з Анатолії через Волгу та Дон, зустрівши населення Трипільля. Отже, індоєвропейці є прийшлими в південних степах України та Росії, а не автохтонами, як це стверджують окремі вчені (Г. Чайлд, Ю.О. Шилов, Л.Л. Залізник, В.К. Кульбака). Вплив субстрату, тобто мови автохтонного населення, є основним і, вважаємо, переконливим критерієм цього припущення.

Література

1. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури / Автореф. дис. ... док. філол. наук. – К., 2002.
2. Таранець В.Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов. – Одеса, 2009.
3. Виноградов В.А. Субстрат // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 497.
4. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К., 1989.
5. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977.
6. Таранець В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса, 1981.
7. Грязнова Н.А. Эпентеза // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 593.
8. Krause W. Runeninschriften im älteren Futhark. – Halle, 1937.
9. Етимологічний словник української мови у 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982. – Т.1. – С. 632.
10. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). – Вид. 2-е, переробл. і доповн. – Одеса, 1999.
11. Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4 (I). – С. 10–26..
12. Абаев В.И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология. – 1984. – М., 1986. – С. 7–27.

The comparative study of phonetic phenomena of the Old European Languages is presented. The generalization of the archaic characteristics that remained in the Ukrainian language under the influence of Trypillia substratum is done. A Supposition about the origin of Indo-European languages is expressed.